

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1941

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46

ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Γ.Δ. της Κ.ε.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

έξαφανισμό, την περιοδική κούραση, δείχνει την πλευρά της αντιφάσεως που σκιάζει την απληστή δραστηριότητα, δείχνει ακόμα τη λαμπρή του γνησιότητα. Γεννημα πολιτείας, δέν ψεύτισε μέσα στο ευρύ κοσμοπολιτικό περιβάλλον του. Ζήτησε να πατήσει το χῶμα, ζήτησε να κρατήσει στη χούφτα του χῶμα από το μέρος όπου άλλοτε βρισκότανε το σπίτι της γενιάς του. Ζήτησε να ἴδῃ κι' ὄνειρεύτηκε να κλειστή μέσα στους ὀρίζοντες τοῦ χωριοῦ του. Κι' ἂν ἀποτύγγανε ἡ προσπάθειά του γιὰ τὸ Ἔθνος, κι' ἂν δὲν τὸν κάρφωναν στὸν τοίχο νὰ τὸν τουφεκίσουν, γιατί φάνηκε τόσο διαφορετικός, ἀνένδοτος καὶ περήφανος, ἀσίστατος καὶ ὀδυνηρὸς καὶ ἀσυμμό-

ρφωτος, θὰ ξαναγυρνοῦσε στὸ ἡρεμο χωριό, τὴν προγονικὴ ἀφειρηρία. Ἐκεῖ θὰ ἔκρυβε ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ κόσμου τὰ γεράματα, ἐκεῖ θὰ μάθαινε νὰ γίνῃ ἀπλός, δοσμένος στὴ λατρεία τῆς ἐλληνικῆς γῆς τῆς πατρίδας του.

Ἐπρεπεν ὁμως νὰ σφραγισθῇ ἡ ζωὴ του μὲ σφραγίδα κόκκινη. Ἐπρεπε . . . γιὰ νὰ δοθῇ ζωηρότερος τόνος στὴ φυσιογνωμία του, ν' ἀνεβῇ στὴν ὕψηλὴ σφαῖρα τοῦ συμβόλου. Τὸ σύμβολο θὰ φανερώνῃ τὴν ἠθικὴ ἀδιαλλαξία τοῦ δυνατοῦ, τὴ σπατάλη τῶν δυνάμεων, τὴν εὐχέρεια τῆς θυσίας, τὸν ἐλληνικὸ ἀριστοκρατισμὸ, τὴν περιφρόνηση σὲ κάθε τι ποὺ εἶναι εὐτελές, καθημερινὸ καὶ ἀσήμαντο.

ΠΕΤΡΟΣ ΩΡΟΛΟΓΑΣ

Ο ΠΑΤΡΙΩΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ

Τὸν πρωτογνώρισα στὸν «Ἐκπαιδευτικὸ Ὁμιλο». Ἦταν χινόπωρο τοῦ 1911. Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα τότε ἔπερνε καὶ ἔδινε. Ἦταν τὸ ζήτημα τῆς ἡμέρας καὶ ὅλοι οἱ μαλλιαροί, καὶ προπάντων οἱ Νουμαδικοί, καμάρωναν γιὰ τὸ δημοτικιστὴ Δραγοῦμη καὶ χρησιμοποιοῦσαν στίς συζητήσεις τους τίς γνώμες τοῦ Ἰῶνα — αὐτὸ ἦταν τὸ ψευδώνυμο τοῦ Ἰῶνα Δραγοῦμη — σὰ βαρὺ πυροβολικόν.

Ἡ ἀριστοκρατικὴ γενιά του καὶ ἡ δράση του στὸ μακεδονικὸν ἀγῶνα μοῦ εἶχαν κάνει ἐντύπωση. Διάβασα τὸ βιβλίο του «Ὁσοι ζωντανοί», ποὺ κυκλοφοροῦσε τότες, καὶ ἐπηρεάστηκα πολὺ, γι' αὐτὸ ἀρχισα νὰ θαυμάζω τὸν πατριώτη καὶ τὸν ἀγωνιστὴ. Πιὸ πολὺ ὁμως μὲ ἔκανε νὰ τὸν συμπάθῃσω ὁ δημοτικισμὸς του. Ἦταν τὸ ζήτημα ποὺ τραβοῦσε τότε τοὺς νέους ποὺ εἶχαν ἐσωτερικὲς ἀνησυχίες μέσα τους, ποὺ λαχταροῦσαν καὶ ὀνειροπολοῦσαν κάποιαν ἀλλαγὴ.

Ὅταν ὁμως τὸν εἶδα στὰ γραφεῖα τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» καὶ τὸν ἀκουσα νὰ μιλεῖ, κάτι ραγίστηκε μέσα μου. Τὸν ἤθελα ρήτορα καὶ μαχητὴ. Ὡστόσο, ὁ ἀλύγιστος δημοτικισμὸς του καὶ ἡ ὑστερὴ σταδιοδρομία του μὲ ἔκαναν πάλι ν' ἀρχίσω νὰ τὸν θαυμάζω. Ἀμα μάλιστα δημοσιεύτηκε ἡ μελέτη του «Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς», ἀρχισα πάλι νὰ τὸν προσέχω. Εἶχε τότε δημιουργηθῇ μιὰ μεγάλη συζήτηση γύρω στὰ νέα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ βαλκανικοὶ πόλεμοι τοῦ 12-13 ἔδωσαν ἓνα γερὸ σκούνηγμα στὸν τροχὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ὁ ἐλληνικὸς ἀστισμὸς ἔκαμε ἓνα μεγάλο ἄλμα. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ συζητηθοῦν τὰ νέα προβλήματά του. Καὶ ἦταν φυσικὸ οἱ νέοι διανοούμενοι

νὰ μιλήσουν, νὰ ποῦν τίς γνώμες τους, νὰ προτείνουν ὀρισμένες λύσεις, καὶ νὰ προδιαγράψουν τίς κοινωνικοοικονομικὲς κατευθύνσεις ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ πάρῃ τὸ νέο Κράτος. Καὶ ὅπως συμβαίνει πάντα σὲ παρόμοιες περιστάσεις, συγκρούστηκαν οἱ παλιές μὲ τίς νέες ἀντιλήψεις, ὁ μιστριωτισμὸς καὶ ὁ καζαζισμὸς μὲ τὸ δημοτικισμὸ καὶ τὸ νεοῖδεατισμὸ. Τὸ περιοδικὸ μάλιστα «Γράμματα» τῆς Ἀλεξάνδρειας, στὰ 1914, πῆρε τὴν πρωτοβουλία νὰ ζητήσῃ γραπτὲς τίς γνώμες ὅλων τῶν διανοουμένων ποὺ ἀνήκανε στὸ δημοτικισμὸ καὶ στὸν πολιτικὸ νεοῖδεατισμὸ γιὰ τίς μελλοντικὲς κατευθύνσεις τῆς φυλῆς μας. Ἀπάντησαν πολλοί. Μὰ μόνο οἱ γνώμες τοῦ Ἰῶνα Δραγοῦμη, τοῦ Γ. Παπανδρέου, τοῦ Χρ. Χριστουλάκη καὶ τοῦ Γ. Σκληροῦ εἶχαν κάποιο βαθύτερο νόημα καὶ εἶχαν κάποια πρωτοτυπία. Καὶ οἱ μελέτες αὐτὲς τυπώθηκαν καὶ σὲ ξεχωριστὰ φυλλάδια, καὶ τοῦ Ἰῶνα Δραγοῦμη ἡ ἀπάντηση πῆρε τὸν τίτλο «Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς». Ἡ μελέτη αὐτὴ διαβάστηκε πολὺ ἀπὸ τοὺς δημοτικιστὲς καὶ συζητήθηκε ἀπὸ τοὺς νεοῖδεάτες. Ἦταν καλογραμμένη. Ὁ Δραγοῦμης ὁμως δὲν ξεκινοῦσε ἀπὸ ὀρισμένες κοινωνιολογικὲς ἀρχές. Γιὰ τὴν κοινωνιολογία ἴσα-ἴσα δὲν πολυσκοτίζονταν. Αὐτὸς ἔβλεπε τὴν Ἑλληνικὴ φυλὴ σὰ μιὰ γερὴ ὄντοτητα μέσα στὴ Βαλκανικὴ καὶ προδιέγραφε τὸ τί πρέπει νὰ γίνῃ γιὰ νὰ σταδιοδρομήσῃ. Θυμότανε τὰ παλιὰ μεγαλεία τῆς φυλῆς καὶ τόνιζε πὼς ὁ νεοελληνικὸς πολιτισμὸς σὲ ὀρισμένες ἐκδηλώσεις του ἔχει ἐξελιχθῇ πολὺ. Ἐννοεῖται πὼς χτυποῦσε τὸν ψευδοκλασικισμὸ καὶ τὴ λογία παράδοση.

Όπως κι' αν είναι, τότε ο Δραγούμης ήτανε για μένα μιὰ εξαιρετική φυσιογνωμία, ένας ηγέτης με μέλλον.

Πιο ύστερα, όταν άρχισε ο διχασμός, θυμάμαι πώς του έγραψα ένα γράμμα και μου άπάντησεν. Δέ πέρασε όμως και πολύς καιρός που βρήκα την εύκαιρία να τον γνωρίσω από κοντά. Νά μιλήσω μαζί του πάνω στα ζητήματα του διχασμού. Δεν μου έκρυψε καθόλου πώς συμπαθούσε τους Συμμάχους. Δεν ήταν όμως και της γνώμης πώς έπρεπε να φανερώση το έπισημο Κράτος την αντίπαφιλία του με φανατισμό και πείσμα. Χρειαζόταν προσοχή και ζύγιασμα τών πραγμάτων. Από τότε με είχε καταχτήσει, αν και δεν συμφωνούσα με όλες του τις γνώμες και με τις πολιτικές του ιδέες. Εγώ τραβούσα το σοσιαλιστικό δρόμο και όλοένα γινόταν πεποίθηση μέσα μου πώς ή εργατική τάξη πρέπει να όψωθή και να όργανωθή. Έκεινος δεν ήταν αότης της γνώμης. Ήταν έθνικιστής. Ωστόσο, δεν ήταν φανατικός και δεν πείσμωνε. Θυμάμαι πώς ο Ραμās (Μ. Τσιριμώκος) κορόϊδευε τις σοσιαλιστικές ιδέες και μιλούσε με περιφρόνηση για τους σοσιαλιστές. Ο Δραγούμης όμως, αν και πολεμούσε το σοσιαλισμό, σεβόταν και τους αγωνιστές του και τη σοσιαλιστική ιδεολογία. Προσπαθούσε να πείση, δεν έβριζε.

•••

Ο διχασμός είχε, όπως ξέρουμε, τις συνέπειές του και ο Ίων Δραγούμης βρέθηκε μαζί με άλλους εξόριστος στην Κορσική. Εκεί, στο νησί της έξορίας του, ούτε μιὰ μέρα δεν έπαψε να κάνει τους ίδιους στοχασμούς που έκανε και όταν ήταν στην πατρίδα του, και να όνειροπολή ένα καλύτερο μέλλον για την Έλληνική Φυλή. Διάβαζε, συζητούσε και έγραφε όπομνήματα.

Η εποχή του όμως ήταν πολυτάραχη και άνώμαλη. Σ' όλη την Εύρώπη, έξδον από το μούγκρισμα τών κανονιών, άκούόταν και ή ειρηνική κραυγή τών σοσιαλιστών και το επαναστατικό κήρυγμα της άκρας σοσιαλιστικής παράδοσης. Δεν ήταν μόνο οι χώρες της Αντάντ που τραντάζονταν από τη σοσιαλιστική κίνηση και πίεση, μά και οι χώρες τών Αύστρογερμανών αίσθάνονταν τη φωνή της εργατικής τάξης για τὰ παγκόσμια ζητήματα.

Έπειτα, από τις άρχές του 1917, άκούστηκε ο βρυχηθμός της άρκούδας του Βορρά. Η Ρωσία τών γαιοκτημόνων αίματοκυλίστηκε.

Ο Δραγούμης στην άρχή έμεινε έκστατικός. Ήξερε τη Ρωσία. Δεν πίστευε στην άνατροπή θεσμών και θρόνων. Μά τὰ γεγονότα ήταν ραγδαία, άποστομωτικά, ιστορικά και καταπληχτικά. Ολόκληρη ή Εύρώπη τραντάχτηκε, όπως πριν από έκατόν

δέκα χρόνια άπ' τη Γαλλική Έπανάσταση. Ήταν φυσικό ο Ίων Δραγούμης να έπηρεασθή και να σκεφθή πολύ. Ήταν, όπως είπαμε, έθνικιστής και συντηρητικός, δεν ήταν όμως συντηρητικός και από κείνους που ή σκέψη τους έχει άποστεωθή. Ο πόλεμος τελείωσε με επίλογο όχι μόνο την ήττα της Γερμανίας, μά και με τη γερμανική εργατική επανάσταση, ενώ ή Αύστρο-ουγγαρία διαλύονταν. Τὰ γεγονότα αυτά δεν άφησαν άσυγκίνητο και άδιάφορο τον Ίωνα Δραγούμη, και θέλησε και ο ίδιος να συγχρονισθή. Αναθεώρησε λοιπόν πολλές από τις παλιές του βασικές πολιτικο-κοινωνικές αντίλήψεις και ιδέες. Είν' αλήθεια πώς δεν έκανε άλματα ιδεολογικά. Δεν πέρασε μ' ένα πήδημα στο σοσιαλισμό. Όχι. Έτρεξε για να τον πλησιάση. Χρειαζονται πολλές μεταρρυθμίσεις, έλεγε, μεταρρυθμίσεις κοινωνικές, πρέπει να καλύτερέψη ή ζωή τοδ έργάτη και του άγρότη. Πρέπει να γίνουν πολλά. Κυρίως όμως πρέπει να καλλιεργηθή ή συνεταιριστική ιδέα. Οι συνεταιρισμοί σε πολλά έχουν να ωφελησουν και ή διοικητική άποκέντρωση (κοινοτισμός) πρέπει να πάρη σάρκα και όστα. Ο κρατικός σοσιαλισμός, που τον είχαν διακηρύξει σαν άποτελεσματικό φάρμακο κατά της κοινωνικής άνισότητας και άθλιότητας μερικοί Γερμανοί οικονομολόγοι, ήταν εκείνο που χρειαζόταν στην Ελλάδα.

•••

Όταν έπαψαν τὰ δεινά της έξορίας του και ήρθε στην Ελλάδα και μπορούσε να επικοινωνήση με τους φίλους του και ν' ανταλλάξη σκέψεις, πήγα και τον βρήκα. Ήταν συμπαθητικός και εύγενικός, όπως πάντα. Τώρα όμως είχε άπέναντί του ένα όμιλητή που κάτι ήξερε και μπορούσε να διατυπώση κι' αυτός δικές του άπόψεις. Θυμάμαι σαν τώρα, πώς άμα είδε πώς είχα γνώμες και έμαθε πώς άνακατευόμουν στο εργατικό κίνημα και δημοσιογραφούσα κιόλας, με κράτησε κοντά δυό ώρες. Είπαμε πολλά και μου άνάπτυξε όλόκληρο πρόγραμμα. Ήταν, όπως είπα, όπαδός του κρατικού σοσιαλισμού. Εύρισκε πώς στην Ελλάδα δεν ύπάρχει εργατική τάξη και πώς δεν είναι ώριμη ή φτωχολογία για να διοικήση αυτή τον τόπο. Χρειαζόταν διαπαιδάγωση και προπάντων χρειαζόνταν ώρισμένες μεταρρυθμίσεις που θά άνέβαζαν το λαό σε άνώτερο βιοτικό και πνευματικό επίπεδο. Ο σοσιαλισμός όμως έδω πρέπει να είναι Έλληνικός και να μην ακολουθή τὰ δόγματα του εύρωπαϊκού σοσιαλισμού. Θυμάμαι ακόμα πώς ύστερ' από λίγες μέρες έγραψε ένα μεγάλο άρθρο, που ήταν σά να πούμε το σοσιαλιστικό - μεταρρυθμιστικό του credo. Με κάλεσε σπίτι του και μου το διάβασε και μου το έδωσε να το

Ε.Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

δημοσιέψω στην έφημερίδα που ήμουν α πολιτικός διευθυντής της. Δεν ήθελα να τον πικράνω και να του πω πως η δημοσίεψη του άρθρου του δεν ήταν εύκολη. Προσπάθησα να τον πείσω πως καλύτερα θα ήταν να δημοσιεύονταν σε μιάν άλλη έφημερίδα. Δεν επέμεινε, και πράγματι δημοσιεύθηκε στην «Αθηναϊκή», πετσοκομμένη όμως από τη λογοκρισία. Ο ίδιος μου έφερε την άλλη μέρα ένα αλογόκριτο φύλλο, που το κράτησα στο αρχείο μου.

Από τότε βλέπομαστε ταχτικά.

Προσπαθούσε, πάντα όμως ευγενικά και συζητώντας ήρεμα, να με καταφέρει να αλλάξω ιδέες, να μην είμαι τόσο ριζοσπαστικός... Το ίδιο έκανα κι' εγώ. Του έλεγα πως πρέπει να τρέξη ακόμα πιο πολύ για να μας φτάση.

Είπαμε κι' άλλα πολλά. Με κοίταζε κατάματα. «Αμα τελείωσα, κράτησε λίγο σιωπή και ύστερα μου απάντησε:

«Είστε σαν το Σκληρό, πολύ θεωρητικός. Βάνετε τα πράγματα σε καλούπια. Βλέπετε τάξεις. Ένώ υπάχει μιὰ τάξη — ο λαός. Μά κι' αν η θεωρία σας ήταν σωστή, πάλι δεν μπορεί να εφαρμοσθή στην Ελλάδα. Ακόμα σε μας δεν ωρίμασαν οι δροι. Ακόμα η Φυλή μας έχει πολλά να πραγματοποιήση. Την περιτριγυρίζουν ένα σωρό έχθροι. Ο άκρατος σοσιαλισμός θα βλάψη τον τόπο μας. Τί να σ'ας πω, ο διεθνισμός με τρομάζει. Δεν συμφωνώ, προχωρείτε πολύ...»

Όσο όμως κι' αν διαφωνούσαμε, δεν κόψαμε τις σχέσεις. Ο Δραγούμης, αν και δεν ήταν λαϊκός τύπος και κρατούσε πάντα το ύφος του άριστοκράτη, δεν ήταν αντιπαθητικός. Τραβούσε το συνομιλητή του, γιατί στο βάθος ήταν ένας ιδεαλιστής που πίστευε σ' αυτά που σκεφτόταν και έλεγε. Προσπαθούσε όσο μπορούσε να μην πειράξη, να μην πικράνη. Και πάντα φρόντιζε να μην του ξεφύγη κανένας πειραχτικός λόγος. Οι ιδέες του άλλου του ήταν σεβαστές. Ο Ραμās κοίταζε να κάνει πνεύμα και να γελοιοποιήση τις σοσιαλιστικές ιδέες, ο Δραγούμης τις συζητούσε με ήρεμια. Βέβαια, σαν άνθρωπος, και θύμωνε και εξάπτονταν, μά δεν ήταν κακός και επιθετικός.

Και όμως ο εξαιρετικός αυτός άνθρωπος, ο ευγενικός στοχαστής, ο τίμιος πολιτικός και ο φανατικός ιδεαλιστής, δεν μπόρεσε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον τόπο αυτόν που τόσο τον αγάπησε. Αυτός, που μέσα στον αντιβενιζελισμό ήταν μιὰ εξαιρετική φυσιογνωμία, έπεφτε αίματοκυλισμένος (31 Ιουλίου/13 Αυγούστου 1920) στην οδό Κηφισιάς από το έκτελεστικό απόσπασμα...

Ο πολιτικός και κομματικός φανατισμός, όταν μαθεύτηκε η απόπειρα κατά του Βενιζέλου που έγινε στη Γαλλία, διάλεξε έναν από τους καλλίτερους και τιμιώτερους αντιπάλους του Βενιζελισμού για να τον θυσιάση στο βωμό του μίσους και της άντεκδίκησης.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ

Ο ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΚΑΙ Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Μορφή ευγενική, χαρακτήρας σοβαρός, θετικός. Αγάπησε ό,τι ήταν ελληνικό, έθνικό. Και μπορούμε να πούμε πως ο Ίδας στάθηκε ο πνευματικός πατέρας του ελληνικού εθνικισμού. Στάθηκε ο θεωρητικός του απολογητής, που ζητούσε, με βάση τις έθνικές παραδόσεις, να δημιουργήση νεοελληνικό πολιτισμό.

Όσotόσο ήτανε κι' «Ευρωπαίος», είχε περάσει δηλαδή από τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, κι' ως τέτοιος δε φοβότανε τις νέες ιδέες, λ. χ. το σοσιαλισμό. Αφοσιωμένος όμως σ' ό,τι ντόπιο, και πιστεύοντας πως αληθινό είναι μοναχά κάτι που πηγάζει από τις ίδιες, τις δυνάμεις του έθνους, θεωρούσε τους σοσιαλιστές για «ξενότροπες μαϊμούδες», έπειδή νόμιζε πως παραβλέπουν ή πως δε βλέπουν τις ελληνικές συνθήκες. Δε μας μισούσε όμως. Αν και μ' ήξερε «άνιατο» σοσιαλιστή, με τιμούσε με την αγάπη του και με την έχτιμηση του. Θα θυμάμαι πάντα, στην Πόλη (1908), ό-

ταν ιδρύαμε την πρώτη δημοτικιστική πολιτική έφημερίδα «Λαός» του «Αδερφάτου» της Πόλης (ο Φ. Φωτιάδης, ο Ι. Σιώτης, ο Ι. Δραγούμης, ο Αλ. Πανταζής, ο Γ. Παππās) και μου είχαν κάμει την τιμή να με βάλουν διευθυντή του, πως ο Δραγούμης ήτανε ο μόνος που δεχόταν να μπαίνουν και σοσιαλιστικά άρθρα στο «Λαό», πείθοντας και τους άλλους.

Κι' αλήθεια, ο καθαυτό οργανωτής της δημοτικιστικής κίνησης εκείνης της έποχής στην Πόλη ήταν ο Ίδας, όπως ήτανε και της ρωμέικης πολιτικής δράσης σχετικά με το τουρκικό Σύνταγμα.

Εμείς οι σοσιαλιστές (βλ. έφημ. «Εργάτης» της Πόλης, όργανο του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Τουρκίας) είχαμε πάρει στά σοβαρά το νεοτουρκικό Σύνταγμα κι' είχαμε δραματιστεί μιὰ Τουρκία όμόσπονδη, με λαούς ελεύθερους, όπως την είχε ποθήσει κι' ο Ρήγας ο Βελεστινλής. Μά φαίνεται πως ο Ίδας, πιο ρεαλι-